

Owganystan türkleri

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 24 января, 2025

Owganystan türkleri OWGANYSTAN TÜRKLERI

Owganystanda puştunlardan we täjiklerden soňky üçünji iň köp etniki topar türklerdir.

Owganystanyň türkleriň ýaşaýan demirgazyk sebiti «Owgan Türküstany» diýibem tanalýar. Bu sebit hernaçe Owganystanyň çäkleriniň içinde galanam bolsa, Hazar deňizinden Kaşgara, Ural daglaryndan Hindiguş daglaryna çenli aralykda ýaýylyp ýatan beýik Türküstanyň aýrylmaz parçasydyr.

Ýurduň iň gündogaryndaky Wahan koridoryndan iň günbataryndaky taryhy Hyrat şäherine çenli uzaýan Owgan Türküstany Katagan we Türküstan diýen iki topara bölünýär. Adyny özbekleriň katagan taýpasyndan alan Katagan etrabyňyň merkezi Gunduz, Türküstanyň merkezi bolsa Şybyrgan şäheridir.

Owganystan b.e.öňki I asyrdan ýaşan iň gadymy türki boýlarynyň biri ýuejilerden tä 1747-nji ýylda aradan çykan Nedir şa Owşara çenli hemişe türkleriň agalygy astynda boldy. Beýleki türki taýpalar bolan akhunlar (abdallar), göktürkler, gaznawylar, seljuklylar, horezmşahlar, teýmiridler, şeybany özbekleri, owşarlar Owganystanda çuňňur yzlary galdyrypdyr. XIX asyryň ahyrynda-da Owganystanda birnäçe özbek hanlary hanlyk sürüpdir.

Owganystanda türkler galapyn demirgazyk etraplarda ýaşaýarlar. Munuň bilen birlikde ýurduň günorta etraplarynda-da käbir türk boýlary gabat gelýär. Bularyň köpüsi puştunlar we täjikler bilen garylyp-gatylyp milli özboşluklylyklaryny ýitiripdir. Muňa garamazdan Demirgazyk Owganystanyň ilatyny doly türki halklar tutýar diýip bileris. Bu sebitde türk dilini bilýän

biri düşünişmek meselesinde kynçylyk çekmeýär.

Owganystandaky türki halklaryň esasy bölegi özbeklerden we türkmenlerden ybarat. Sebitde gazak, gyrgyz we başga-da türki halklar bar.

Owganystandaky türkleriň sany 5 million töweregi diýip çaklanýar. Munuň 2 ýa-da 2,5 millionyny özbekler, 1,5 ýa-da 2 millionyny türkmenler, galan bölegini beýleki türki halklar düzýär.

Owganystanda uruş zerarly soňky 20 ýyldan bäri ilat ýazuwy geçirilmändiginden ýokarky görkezijiler has önki maglumatlar esasynda we ilatyň artyşy-da göz önüne tutulyp, takmynan berilendir.

Esasan ekerançylyk we söwda işleri bilen meşgullanýan owgan özbekleri köplenç Tehar, Badahşan, Semengan, Şybyrgan, Mazary-Şerif, Gunduz, Farýab etraplarynda ýaşaýarlar.

Owgan Türküstanynyň Katagan etrabynda ýaşaýan özbekler özbek ady bilen tanalsa-da, Şybyrgan we Farhan etraplaryndaky özbeklere bize näbelli sebäpli görä tat diýilýär. Şeýle-de bolsa, tatlar bilej özbekleriň arasynda dil we medeniýet taýdan hiç hili tapawutlylyk ýok. Olaram edil türkmenler, gyrgyzlar, gazaklar ýaly sünni mezhebine uýýarlar.

Owganystanyň iň uly ikinji türki halky bolan türkmenler Owgan Türküstanynnda, demirgazykdaky Gunduzdan iň günbatardaky Hyrata çenli aralykda ýaşaýarlar. Owgan türkmenleriň agramly bölegini ärsary taýpasy tutýar. Eýranyň Türkmensähra welaýatynda ýomutlar, Türkmenistanda bolsa tekeler köp. Ärsarylar türkmenleriň tekelerden soňky iň uly ikinji taýpasy hasaplanýar.

Demirgazyk Owganystanda ärsarylardan başga-da beýleki taýpalaryň kiçeňräk bölekleri bar. Meselem günbatardaky Hyrat şäherinde tekeler we ýomutlara degişli ýüzlerçe türkmen maşgalasy ýaşaýar. Bu ýerdäki ýomutlar 1927-nji ýylda Owganystana geçip Hyratyň töweregine ýerleşen, türkmenleriň ady rowaýata öwrülen hany Jüneyit hanyň ýakyn garyndaşlarydyr. XIX asyra çenli göçhä-göçlükli durmuşda ýaşan türkmenleriň hemmesi diýen ýaly XX asyryň başlarynda oturymly ýaşaýyşa geçipdir. Geçmişiniň ýüreklere gorky salan atly jigitleri bolan türkmenler 20-nji ýyllarda bolşewiklere garşy aldym-berdimli garaşsyzlyk urşuny alyp barypdyr, muňa garamazdan uzaga çeken ganly söweşlerden soň boýun egmägr mejbur bolupdyr.

Jüneyit han italýanlara garşy garaşsyzlyk urşuny alyp baran

Liwiýanyň halk gahrymany Omar Muhtar ýaly ýurdunyň we halkynyň azatlygy ugrunda uç-gyraksyz Garagum çölünde at kesdirip gezipdir, menşewikleriň we bolşewikleriň gorkuly düýşi bolupdyr.

VII asyrdan bäri Owgan Türküstanyna ýaşap gelen türkmenleriň ep-esli bölegi 1887-nji ýylda owgan-rus serhediniň çekilmeginden soň häzirki Türkmenistana geçdi. Yzda galan türkmenler bolsa, oturymly ýaşaýyşa geçip, ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanmaga başlady. 20-nji ýyllaryň başynda bolşewikleriň Türküstan ýurtlaryny ýekän-ýekän basyp alanlaryndan soň Türkmenistandan Owganystana uly türkmen bosguny başlady.

30-njy ýyllarda Türkmenistanda kommunistleriň durmuşa geçiren zorlukly kollektiwizasiýa wagtynda-da Owganystana ikinji uly bosgun akymy bolup geçdi. Meniň maşgalamam 30-njy ýyllarda Owganystana ýyllarda Owganystana göçen türkmenlerdendi. Owgan ykdysadyýetinde möhüm orny bolan türkmenler ekerançylyk, maldarçylyk we söwda bilen meşgullanýarlar. Ýurduň iň möhüm eksport harytlarynyň arasynda ýer alan türkmen halylaryny we bagana derileri türkmenler öndürýär. Başarnykly söwdagärler bolan türkmenler, gynansak-da, bu başarnyklaryny syýasat meýdanynda uzak dowam etdirip bilmändirler. Munda owgan hökümetiniň türklere garşy alyp baran ekspultasion syýasatynyň täsiri uludyr.

• Beýleki türki kowumlar

Owganystandaky beýleki türki kowumlaryň birem gazaklardyr. Ýurduň demirgazygynda ýaşaýan gazaklaryň uly bölegi Russiýadaky graždanlyk urşy we Bolşewik rewolýusiýasy döwründe häzirki Gazagystandan gaçyp Demirgazyk Owganystana ýerleşipdir. Esasanam Mazary-Şerif, Gunduz, Tehar welaýatlaryndaky şäher merkezlerinde özbekler bilen garym-

gatym bolup ýaşaýan gazaklar köplenç söwda-satyk bilen meşgullanýarlar. Owganystanyň gazaklary özbekler bilen bir ýerde (bir raýonlarda) ýaşasalaram assimilleşmändir, gazak dilini we medeniýetini iňňän gowy saklap galypdyr. Owganystanda ýaşaýan gazaklaryň 50 müň töweregidigi çaklanýar. Gepleýän dili we medeniýeti gazaklara has ýakyn bolan gyrgyzlar bolsa Owganystanyň, Täjigistanyň we Hytaýyň araçäginiň kesişýän Wahan koridorynda ýaşaýarlar. Sanynyň 10 müň töweregidigi çaklanýan bu sebitiň gyrgyzlarynyň 4 müň adamlyk bölegi 1982-nji ýylda öňbaşçylary Rahmankul hanyň ýolbaşçylygynda mal sürileri bilen birlikde Päkistana geçipdir, ol ýerdenem Türkiýäniň Wan etrabyna ýerleşipdir. Deňizden 5 müň metr belentlikdäki dag eteklerinde juda garyp durmuşda ýaşaýan gyrgyzlar maldarçylyk bilen meşgullanýarlar. Şähere diýseň seýrek gelip-gidýän gyrgyzlar üç ýurduň serhediniň kesişýän strategik sebiti bolan Wahan koridorynda ýurtdaky etniki toparlardan aýry, diýseň izolirlenen durmuşda ýaşaýarlar.

Owganystanda ýaşaýan ýene bir türki kowumlaryň birem garagalpaklardyr. Özbek we türkmen dillerinden tapawutlanýan dilde gürleýän we 1917-nji ýyldaky Bolşewik rewolýusiýasyndan soň Owganystana gelendigi çaklanýan garagalpaklaryň sany boýunça anyk bir zat aýtmak kyn. Garagalpaklardan 2 müň töweregi adamyň 50-nji ýyllarda Owgan Türküstantanyndan göçüp paýtagt Kabul bilen meşhur Haýbar geçelgesiniň arasyndaky Jelalabat şäherine ýerleşendigi bellidir.

Esedulla OGUZ. Taryhy makalalar